

переосмислюється власний досвід та досвід інших. Коли цінності висвітлюються й реалізуються в діяльності, вони стають якостями особистості та підштовхують до нового розуміння основ і критеріїв ефективної педагогічної діяльності, бо "...цінністю для людини стає те, що приваблює, збагачує, спрямовує індивіда та творить його буття у всіх його вимірах, проявах і спрямуваннях..." [1, с. 147].

Отже, стає очевидним той факт, що вчителя треба скерувати на пошук власних шляхів удосконалення себе не тільки в період курсової перепідготовки, а й систематично протягом післядипломного періоду.

Література

1. Popielski K. Noetyczny wymiar osobowosci / Popielski K. – Lublin, 1994.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І.Д. Бех – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади – 344 с.
4. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання / О. Вишневський // Рідна школа. – 1997. – № 7–8. – С. 3–9.
5. Гуревич П.С. Психологія / П.С. Гуревич. – М. : Знание, 1999. – С. 201–202.
6. Краус В. Нигилизм и идеалы / В. Краус. – М., 1993.
7. Кудин В.А. Роздумья (О смысле жизни, о перспективах развития человечества, о любви и ненависти, о добре и зле, о терроре и терроризме, о призвании в жизни и др.) / В.А. Кудин. – Харьков : ХПИ, 2003. – 184 с.
8. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. / В.С. Лутай. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
9. Маслоу А. Психологія Бытия / А. Маслоу. – М. : Реал-бук, Ваклер, 1997. – С. 214.
10. Морозова О.П. Актуализация ценностно-смысловых аспектов профессиональной деятельности учителя / О.П. Морозова // Педагогіка. – М., 2002. – № 1. – С. 61–67.
11. Норов О. Гуманістичні цінності орієнтації / О. Норов. // Рідна школа. – 1997. – № 11. – С. 25–27.
12. Рац М.В. Журналистский цех в современной России / М.В. Рац // Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С. 102.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
14. Словарь практического психолога. – Минск : Харвест, 1998. – 755 с.
15. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. В.Ц. Андрущенко, М.І. Горлач]. – К. ; Харків : Рубікон, 1997.
16. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посіб. / Б. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998.

ГАЛАТИР І.А.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

В умовах сучасної України здійснення практичної підготовки соціальних працівників має свої особливості, які зумовлені специфікою процесу становлення та розвитку професії соціального педагога. Підготовка кадрів

для соціально-педагогічної сфери у вищих навчальних закладах України почалась порівняно недавно, тому одним із актуальних науково-практичних завдань, яке потребує розробки теоретичних і технологічних засад, є вдосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи із соціальними сиротами.

На сьогодні актуальним питанням теорії і практики соціальної роботи в Україні присвячено праці В. Беха, І. Зверевої, М. Лукашевича, І. Миговича, В. Полтавця; питанням професійної підготовки соціальних працівників і соціальних педагогів – праці І. Козубовської, Г. Лактіонової, Л. Міщик, В. Поліщук та інших. Дослідження зарубіжного досвіду професійної підготовки соціальних працівників представлено в працях Л. Віннікової, Н. Гайдук, В. Козубовського, Н. Микитенко, О. Пічкара, Н. Собчак, В. Тименка та ін. Важливими є висновки досліджень, присвячених питанням підготовки і професійного становлення соціальних педагогів та соціальних працівників, розглянутих у працях С. Архипової, Л. Гусякової, І. Козубовської, В. Масленникової, В. Слатьоніна, С. Тетерського, С. Чистякової, Н. Шмельової та ін.

Оскільки досліджувана проблема є багатоаспектною, а робота з дітьми-сиротами має соціально-педагогічний характер, доцільно розглядати феномен сирітства у двох основних аспектах: соціальному і психолого-педагогічному. *Метою статті* є ретроспективний аналіз проблеми соціального сирітства.

Сирітство як соціальне явище існує в будь-якому суспільстві: завжди були, є і будуть діти, які з різних причин залишаються без батьків, а їх розвиток відбувається або в іншій сім'ї, або в спеціально створених для цього установах. Багато в чому подальша доля дітей-сиріт залежить від ставлення до цієї проблеми як суспільства, так і держави.

Результати аналізу наукової літератури дають змогу зробити висновок про наявність значного обсягу теоретичного й емпіричного матеріалу, починаючи з глибокої давнини, для вивчення еволюції поглядів людства щодо права батьків дарувати життя своїй дитині, на причини, що викликали еволюцію цих поглядів, і на ставлення до цього таких інституцій, як сім'я та держава.

У сучасному суспільстві традиції щодо необхідності надання допомоги сиротам і заборони дітовбивства прийшли разом із впровадженням християнства. Християнські погляди і традиції суттєво відрізнялися від поглядів язичницьких народів, які не виступали на захист прав дитини, залишеної батьками.

Своя самобутня історія розвитку системи допомоги і піклування про дітей-сиріт є в будь-якій державі, однак, озираючись назад, можна стверджувати, що багато країн у вирішенні проблеми сирітства пройшли один і той самий шлях, зазнавши подібних труднощів. Разом з тим до сьогодні це питання не вважається остаточно вирішеним.

Відомий російський учений М. Ошанін, який вивчав історію організації догляду за сиротами в західноєвропейських країнах на початку

XX ст., вказував на існування двох підходів з боку держави до вирішення проблеми сирітства – романського і протестантського [1].

У таких країнах, як Італія, Франція, Іспанія, Австрія та Росія, що належали до романської системи, організація піклування про сиріт була справою уряду держави. Спостерігалось збільшення кількості великих виховних будинків, які займались прийомом немовлят. Водночас у таких установах був високий відсоток смертності дітей. Перші засновники виховних будинків вважали, що створення подібних установ сприяло зменшенню кількості дітовбивств, однак багаторічний досвід показав, що в таких виховних будинках доводилося виховувати дітей, батьки яких були не в змозі забезпечити своїм дітям можливість залишатися в сім'ї, тобто дітей з бідних сімей.

У таких країнах, як Німеччина, Швейцарія, Швеція, Данія, існувала так звана “протестантська система піклування”. Її характерними рисами були невелика кількість виховних будинків, повільне збільшення кількості дітей в існуючих, низька смертність дітей, які виховувалися в окремих сім'ях під наглядом громади або місцевих організацій. Уряд приходив на допомогу виключно в особливо важких ситуаціях, коли не вистачало засобів для догляду за дітьми. Організація піклування залишалася у веденні громади [1, с. 26].

У XX ст. світові війни, революції та інші соціальні потрясіння викликали в більшості країн світу (у тому числі й економічно розвинутих) нове явище – соціальне сирітство, зумовлене соціально-економічними та моральними процесами в суспільстві. Його сутність полягала в усуненні батьків від їх обов'язків стосовно власних дітей [2].

Поширення соціального сирітства в країнах, що входили раніше до складу Радянського Союзу, також було зумовлено комплексом особливих умов і процесів у суспільстві протягом XX ст.: революцією 1917 р., трьома руйнівними війнами (Перша світова, громадянська, Велика Вітчизняна), терором 20-х–30-х рр. XX ст., а також наслідками перебудови кінця 1980-х – початку 1990-х рр. [3, с. 26].

Після революції на вулиці опинилася значна частина дітей і з пристоїних сімей – від дворян до дрібного чиновництва, які поповнили ряди традиційних голодранців, що існували в усі часи. Загрозливих розмірів безпритульність набула у XX ст. (1921 р. – близько 4,5 млн безпритульних дітей) [4, с. 15.]. На збільшенні кількості безпритульних позначилися також господарська розруха, голод та епідемії, викликані імперіалістичною і громадянською війнами.

За даними офіційної статистики, у 1922 р. загальна кількість безпритульних та дітей, позбавлених будь-яких засобів до існування, становила сім мільйонів. Реальна ж їх кількість була ще більшою. Безпритульність тоді розглядалася як найважливіша державна і суспільно-педагогічна проблема. Тисячі бараків, дитячих вуличних їдалень і нічліжок були розосереджені по всій країні. Головним їх завданням був порятунок дітей від голоду і фізичної смерті. Врятовані діти поступово поверталися в сім'ї або до

трудової діяльності. До 1925 р., за офіційними даними, в СРСР налічувалося 334 500 зареєстрованих безпритульних [5]. Основними типами установ були: приймальні для надання першої соціальної допомоги, дитбудинки дошкільного та шкільного віку, для дітей з фізичними вадами і розумово відсталих, а також дитячі містечка з комплексом різнотипних установ. За соціальним походженням це були діти ремісників, дрібних службовців, загиблих солдатів.

Основним завданням дитячих будинків було забезпечення вихованців загальною політехнічною освітою і практичними трудовими навичками з метою підготовки їх до суспільного життя. Для цього при дитбудинках були організовані сотні майстерень, їм було виділено земельні ділянки, на яких працювало близько 30 тисяч дітей. Доцільно зазначити, що бюджет дитбудинків залишався мізерним. У результаті багато “неохоплених” державним піклуванням, безпритульних дітей і підлітків поповнювали кримінальне середовище, жебракували, вели асоціальний спосіб життя. Наприклад, у дослідженні І. Голосенко та С. Голода наводяться дані про те, що в 20-ті рр. ХХ ст. поширеним явищем була дитяча проституція [6].

Вирішення проблем безпритульності вимагало спеціальних заходів від тодішньої влади. У результаті було прийнято Закон “Про організацію відділу боротьби з дитячою безпритульністю”. Серед основних заходів, спрямованих на вирішення цієї проблеми, стали такі: влаштування безпритульних у дитбудинки; призначення їм опіки; передача дітей на договірних засадах у селянські сім’ї, ремісникам і кустарям; направлення підлітків на виробництво в державний сектор економіки; надання адресної матеріальної допомоги дітям, що перебували на межі бідності та безпритульності; захист прав та інтересів дітей і підлітків; позашкільна робота за місцем проживання за активного сприяння піонерських організацій і комсомолу. Безпритульних активно залучали до шкільних занять, гуртків самодіяльності, піонерських загонів. Для одиноких матерів надавався гуртожиток та одноразова матеріальна допомога. Народний комітет освіти узаконив на виробництві резервні місця роботи для підлітків з дитбудинків [3, с. 28].

Заслуговує нашої уваги досвід роботи відомого педагога і вченого А. Макаренка, який у період з 1920 р. до 1935 р. створив і керував трудовою колонією і трудовою комунією в кількох українських містах. Саме в цих колоніях була перевірена на практиці його новаторська методика виховання, яка дала змогу з колишніх правопорушників і безпритульних підлітків виховати близько трьох тисяч громадян, які успішно інтегрувалися у суспільство. Цьому позитивному результату сприяло активне виховання дітей за допомогою навчання і праці. Основний принцип діяльності педагогів того періоду був виражений у такому: “людину треба не ліпити, а кувати” [7, с. 6.]. Незважаючи на складні соціально-економічні умови, у яких перебував СРСР, у 20-ті рр. ХХ ст. держава знаходила можливість вирішувати найбільш нагальні проблеми, пов’язані з безпритульністю, виділяючи для цього значні фінансові кошти.

Здійснений аналіз явища соціального сирітства у 20-х рр. ХХ ст., яке виявлялось переважно у формі безпритульності, дав змогу зробити висновки про існування не тільки соціально-економічних факторів, а й культурно-ціннісних. На цьому наголошує багато дослідників. Зокрема, збільшення кількості безпритульних дітей пов'язують з культурною кризою, яку пережило наше суспільство протягом десятиліть. У післяреволюційні роки більшовиками було завдано потужного удару по колишній культурі. Розпочавши із руйнування матеріальної культури (пам'яток архітектури та історичних місць), цей процес поширився на величезний пласт духовної культури – досвід, знання і цінності кількох поколінь. Було зруйновано минуле, без якого не існує майбутнього для суспільства. Це, безсумнівно, позначилося і на цінності сім'ї, розумінні батьківських обов'язків.

Зміни в культурній сфері життя суспільства позначилися і на офіційних цінностях, еталонах радянської сім'ї та виховання підростаючого покоління. Згідно з комуністичними соціальними концепціями того часу, як стверджують історичні та соціологічні джерела [8], роль сім'ї у суспільстві повинна була поступово зменшуватися, поки, нарешті, цей інститут не зникне взагалі. У 20-ті–30-ті рр. в СРСР реєстрація шлюбу та його розірвання були настільки спрощені, що займали кілька хвилин. При цьому укласти або розірвати шлюб міг один з подружжя, навіть не ставлячи до відома іншого. Зникло ставлення до шлюбу як до духовно-релігійного таїнства й акту відповідальності, на зміну чому прийшла легковажність [3, с. 29].

У результаті за десятиліття громадянської війни і перших років будівництва соціалізму було завдано потужного удару патріархальному устрою суспільства, постраждали і зв'язки між поколіннями. При цьому практично знищеними виявилися дворянство, купецтво, інтелігенція, духовенство, селянство, які вважали основами свого існування продовження роду, сімейні пута та зв'язки, повагу до старших поколінь. Так, наприклад, в основі взаємин між поколіннями в селянській родині того часу завжди лежала повага до старших – до батьків, до дідів і прадідів, до людей похилого віку в общині. Громадська думка різко засуджувала осіб, що дозволяли собі зневажливе ставлення до старших [9, с. 143.].

Селянська родина, перш за все, являла собою колектив людей, які спільно господарюють, і це суттєво впливало на сімейні стосунки. Сім'я була організуючим началом в багатьох явищах духовного життя селян. Вона не тільки виховувала дітей та вела спільне господарство, але й була берегинею колективного досвіду, носієм глибоких традицій, що пов'язують людину з навколишнім світом. За православними поняттями, сім'я була “малою церквою”, тобто закликала дотримуватися основ християнського життя кожного свого члена [9, с. 143.]. З руйнуванням православної культури і церкви зникла ще одна опора тодішньої сім'ї.

У цих нових умовах функції виховання взяла на себе держава. Навіть коли фінансовий стан держави був важким, вона все одно підтримувала і всіляко стимулювала, створювала необхідні умови для роботи громадських

організацій, які займалися дітьми і підлітками. Комсомол і піонерська організація, численні спортивні товариства, спортивні та музичні школи, самодіяльні гуртки і студії – усе це не тільки давало можливість удосконалювати, незалежно від матеріального рівня сім'ї, різні здібності дітей у позаурочний час. Вся мережа різноманітних організацій забезпечувала спілкування, можливість мати наставників в особі спортивного тренера або керівника ізостудії, майстра, що навчав конструюванню або рукоділлю, ветерана, який чергував у дитячій кімнаті або який водив дітей “місцями бойової слави” [3, с. 30].

Зі зміною в 1950-ті рр. політичних орієнтирів у країні відбулися зміни і в сімейній політиці. Уряд вжив заходів, спрямованих на зміцнення інституту сім'ї, однак попереднє руйнування принесло невтішні результати: у країні вперше за її багатовікову історію з'явилися так звані “відмовні” діти, матері яких, не бажаючи брати на себе відповідальність за виховання, передавали дітей під розписку державі, назавжди відмовляючись від прав на дитину. Такі діти поповнювали Будинки дитини, а пізніше – дитячі будинки та школи-інтернати [10, с. 92–100].

Черговий кризовий період в історії держави розпочався з наслідків часів “перебудови” і триває до сьогодні. І хоча сьогодні ще не вирішені всі проблеми, пов'язані з наслідками громадянської та Другої світової війни, цей період характеризується новими категоріями безпритульних: біженцями з районів етнічних конфліктів; дітьми батьків, що залишилися без квартир через різні махінації; військовослужбовців, звільнених у запас у зв'язку з масштабним скороченням армії; дітьми батьків-алкоголиків чи наркоманів і т.д. Але про особливості сирітства в цей період і про сутність поняття “соціальне сирітство” на пострадянському просторі будемо говорити далі.

Суспільні відносини у сучасний період часу в глобальному масштабі характеризуються наявністю суттєвою для нашого дослідження суперечністю, яка полягає в тому, що, з одного боку, наявний явний прогрес у різних сферах людської життєдіяльності, а з іншого – проблема дітей-сиріт і соціальних сиріт набуває ще більшої актуальності: їх кількість не зменшується, а безперервно зростає. Цей процес пов'язаний не з політикою держави, а має стихійний і практично неконтрольований характер.

Результати аналізу наукової літератури з проблем дитинства дали змогу зробити висновок про те, що в останній чверті ХХ ст. принципово змінилася ситуація передачі успадкованих від минулого норм і цінностей. Пояснюється це збільшеним темпом життя і поглибленням відмінностей між поколіннями. Завдяки цьому змінились і критерії ефективності виховної роботи. Основний акцент змістився в бік оцінювання того, наскільки інститути соціалізації підготували молоде покоління до необхідності самостійно діяти і приймати рішення в умовах, яких не було і не могло бути в житті попередніх поколінь [11, с. 210–211].

Сьогодні соціально-демографічна ситуація в Україні характеризується збільшенням кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та їх питомої ваги у загальній кількості дітей. Помітне збіль-

шення з 2006 р. кількісних показників щодо кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зумовлено посиленням контролю з боку державних органів за умовами виховання і розвитку дітей у сім'ї (див. рис.).

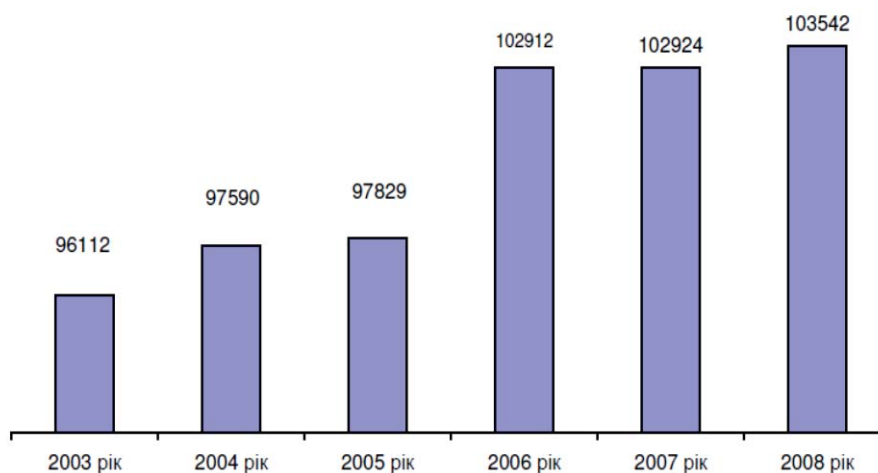

Рис. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за роками (за даними Держкомстату України)

Активізація роботи щодо встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, спрямована на те, аби такій дитині надати право на отримання всього комплексу послуг із соціального захисту. Значна група дітей, які фактично були позбавлені батьківського піклування, упродовж тривалого часу не мали необхідних юридичних документів на підтвердження свого статусу, а отже, й не обліковувались.

Посилення контролю з боку органів державної влади за умовами виховання та розвитку дитини в сім'ї призвело до щорічного збільшення дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок позбавлення їх батьківських прав або відібрання їх від батьків без позбавлення батьківських прав (табл.).

Таблиця

**Кількість дітей, відібраних у батьків протягом року
(за даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту)**

Показники	Роки			
	2005	2006	2007	2008
Кількість дітей, вилучених із сім'ї у зв'язку із позбавленням батьків їх батьківських прав	8 565	9 047	10 751	9 420
Кількість дітей, відібраних у батьків без позбавлення їх батьківських прав	1 272	1 078	1 129	1 133

Висновки. Таким чином, досліджувана проблема є багатоаспектною. На сьогодні накопичено значний обсяг теоретичного та емпіричного матеріалу для її вирішення. Одним зі шляхів є підготовка та підвищення профе-

сійного рівня фахівців – соціальних педагогів, які повинні працювати з такою групою клієнтів, як соціальні сироти.

Результати аналізу опублікованих психолого-педагогічних праць та існуючих досліджень свідчать, що проблема професійної підготовки соціальних працівників була предметом ряду досліджень. Проте їх підготовка до роботи із соціальними сиротами не досліджувалась.

Крім того, аналіз підготовки соціальних працівників у ВНЗ України та результати їх діяльності дають змогу зробити висновок про те, що вони мають труднощі психолого-педагогічного, технологічного, організаційно-комунікативного характеру, що ускладнює встановлення контакту із соціальними сиротами та прогнозування їх дії, заважає адекватно оцінити ситуацію та не переступити межу втручання в особисте життя клієнта, визначати оптимальні способи допомоги і сприяння, стимулювати соціальних сиріт до активної позиції у запобіганні та вирішенні проблемних життєвих ситуацій. Саме тому *перспективами подальших досліджень* можна вважати обґрунтування педагогічної підготовки соціальних педагогів до роботи із соціальними сиротами.

Література

1. Ошанин М.А. О призрении покинутых детей / М.А. Ошанин. – Ярославль : Типография Губернской Земской управы, 1912. – 283 с.
2. Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. / [гл. ред. В.В. Давыдов]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 2. – 672 с.
3. Коваленко О.О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / О.О. Коваленко. – К. : НАН України; Інститут соціології, 2006.
4. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні : тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 р. – К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 108 с.
5. Слуцкий Е.Г. Беспризорность в России: вновь грозная реальность / Е.Г. Слуцкий // СоцИС. – 1998. – № 8. – С. 121.
6. Голосенко И.А. Социологические исследования проституции в России (История и современное состояние вопроса) / И.А. Голосенко, С.И. Голод. – СПб. : Петрополис, 1999. – С. 62.
7. Хоменко Л. Беспризорность – наша беда / Л. Хоменко // Одесский Вестник. – 2003. – апрель. – С. 6.
8. Мацковский М.С. Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики / М.С. Мацковский. – М. : Наука, 1989. – 116 с.
9. Громько М.М. Мир русской деревни / М.М. Громько. – М. : Политическая литература, 1991. – С. 143.
10. Карцева Л.В. Модель семьи в условиях трансформации российского общества / Л.В. Карцева // СоцИС. – 2003. – № 7. – С. 92–100.
11. Кон И.С. Семья и ее альтернативы / И.С. Кон // Советская социология. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – С. 210–211.